

PATAREI VANGLA AJALOOST

Meelis Maripuu PhD, Eesti Mälu Instituut

Patarei vangla

Patarei vanglakompleks Tallinna lahe kaldal on aastakümnetega kujunenud ainulaadseks mälestusmärgiks, paigaks, mida enda ja oma kaasvõitlejate ohverdamiskohana on käsitanud ja käsitavad ka tänapäeval paljud inimesed, sõltumata sellest, kas neid vanglasse saatnud võim tegi seda meie praeguste arusaamade kohaselt õiguspäraselt või kuritegelikult.

Järgneva artikli keskmes on eelkõige Patarei ajalugu aastatel 1940–1945, kui see oli Nõukogude ja Saksa okupatsioonirežiimide vaheldudes kõige intensiivsemate repressioonide keskus Eestis. Uuritakse Patarei toimimist järjepideva vanglainstitutsioonina eri okupatsioonirežiimide ajal ja Patareis kinni peetud vahialustele esitatud süüdistusi sõltuvalt parajasti võimul olnute vaenlasemääratlusest. Eri ohvirühmade esiletoomine on oluline Patarei kui mälestuspaiga kujundamisel ja hoidmisel.

Arhitektuurne ülevaade kompleksist

Patarei kompleksi alguseks saab pidada aastat 1827, mil Venemaa imperaator Nikolai I kinnitas Tallinna sõjasadama kindlustamise projekti. Põhiplaanilt sekstanti meenutav merekindlus koosneb vastu merd (reidi poole pööratud) paiknevast 247 m pikkusest kaarjast kolmekorruselisest goržist¹, kahest 124m pikkusest radiaaltiivast (väljast kahe-

1 Gorž (prantsuse keeles *gorge*, tähenduses 'kurk' või ka 'kuru') on kindlusehitise tagaosa

õue poolt ühekorruselisest lünetist²), ning lüneti tipu vastas asuvast mortiiropatareist³. Rajatise näol on tegemist Eesti ühe suurima klassitsistliku ansambliga.

Gorži korrused moodustasid risti läbi maja ulatuvatest lahingukambritest, mille 1,8 m paksustes välisseintes olid suurtükkide ja püsside laskeavad ning tõmbelöörid, õuepoolses seinas aknad. Kolmekorruselise gorži iga korrus mahutas 24 suurt võlvitud kahesuurtükilist lahingukambrit ehk kasematti⁴. Kokku oli lahingukambreid 90. Gorži merepoolses küljes paiknevad veidi madalamad (kuid samuti kolmekorruselised) pooltornid olid ette nähtud piki seina ehk flankeeriva tule andmiseks. Piki mereäärt olid kasematid ühendatud avarate läbipääsudega. Rahu ajal kasutati neid sõdurite eluasemetena

Pärast ehitustööde algust otsustati tugevdada maapoolset kaitset. Selleks koostati mortiiropatarei projekt. Poolkaarjas ühekorruseline kivirajatis kerkis lünetiteraviku ette muldvallile 1838. aastal ja jõudis katuse alla järgmiseks suveks. Lüneti sisekülg kujutas juba algusest alates omamoodi aatriumõue, mis varjatuna kaitsekraavide, tõkete ja algselt pooleteise korruse kõrguseni kerkivate seinte taha, lubas rahu ajal siin tegelda aianduse, lillekasvatuse ja muu meeldivaga.

Patareikasarmu- või lihtsalt kaitsekasarmu ehituskompleks õnnistati pidulikult sisse 1840. aastal.

Ühekorruseline mortiiropatarei paekivihoone sai 1854. aastal pealisehitiseks lahtise kaitseplatvormi tellisrinnatisega. Samal aastal ehitati gorži läänetiiva kõrvale glassiile muldkindlustus nimega "Kahekorruseline patareid", 1855. aastal rajati teise tiiva kõrvale teine muldpatarei. Osaliselt ehitati ümber ka mortiiropatarei kaitseplatvorm, mille moderniseerumine lõpetati 5. juunil 1855. aastal.

Kuid juba kolme aasta pärast, 1858. aastal, kustutati Tallinn Vene impeeriumi maakindluste nimekirjast (Tallinna merekindluse demilitariseerimine jõudis lõpule siiski alles 1864. aastal) ning kaitsekasarmu rekonstrueeriti tavaliseks kasarmuks. Ambrasuurid e. suurtükilaskeavad ehitati enamuses akendeks enne 1869. aastat. Tegu oli siiski väga võimsa ning arvukatele soldatitele mõeldud kasarmuga – nii näiteks elas 1881. aastal goržis 2134 soldatit. 1892. aastal ehitati lünettidele peale kolmas korrus, kuhu mahutati täiendavalt 640 soldatit. Patareid kompleks oli kasutusel kasarmuna kuni Vene tsaaririigi lagunemiseni ning Eesti Vabariigi loomiseni.

Patareid puhul on tegemist Baltikumis ja Põhjamaades unikaalse kompleksiga, mis kätkeb endas militaar- ja kultuurilugu mitmes mõttes:

- Tegemist ühe suurima terviklikult säilinud militaar/kaitserajatisega;

2 Lünett on iseseisev kindlusehitis, mis paikneb enamasti põhikindlusvööndist eemal ning katab kas mõnda põhikindlusvööndi välimist osa või mõnda iseseisvat objekti.

3 Mortiiir, e müüser on suurtükk, mille raua pikkus on 2–12 kaliibrimõõtu ja relva kaliiber on 152–420 millimeetrit, mürsu väga kumer lennujoon võimaldab tulistada püstloodis varjete taha

4 Kasematt - kindlusehitise siseruum ja muldkindlustuste sisene käik, mis on mõeldud vastu pidama tulistamisele ja pommitamisele.

- Tegemist on Eesti suurima klassitsistliku hoonetekompleksiga;
- Tegemist on Eesti lähiajaloo näitega (vangla), mis oli aktiivses kasutuses veel eelmisel kümnendil;
- Tegemist on kultuuriajaloo olulise tähisega, millega on tema erinevatel ajaloo etappidel olnud seotud mitmed Eesti suurmehed.

Patarei vangla enne 1940. aastat

1919. aastal korrastas noor Eesti Vabariik oma asutusi ja selle käigus koondati vanglad kui riigi karistusvõimu toimimiseks vältimatud asutused demokraatlikule riigikorrale omaselt kohtuministeeriumi valitsusalasse. Seni olid vanglad allunud omavalitsustele. Kohtuministeeriumile (1929–1934 kohtu- ja siseministeerium) allus Patarei vangla kuni Eesti okupeerimiseni 1940. aasta suvel. 1940. aasta augustis, kui okupeeritud Eesti valitsemiskorraldus ühtlustati NSV Liidu omaga, allutati vanglad siseasjade rahvakomissariaadi vanglate valitsusele. 1920. aastatest alates püsis Eesti vanglate võrgustik suuremate muutusteta. Nn Patareist Tallinnas sai 14 vangla seas keskvangla.

Patarei kompleksi ajalugu vanglana algabki 1920. aastal. Varasemad Tallinna vanglad Toompea linnuses ja Paksu Margareeta suurtükitornis olid 1917. aasta pöördeliste sündmuste ajal langenud tuleroaks ega olnud enam kasutatavad. 1919. aastal anti kohtuministeeriumile üle sadamapiirkonnas asuv oma algse otstarbe minetanud tsaariaegse merekindluse kasarmu, nn Patarei, mis mõnevõrra ümberehitatuna võeti 1920. aastal kasutusele vanglana. Oma otstarbe kaotanud kindluste muutmise vanglateks on olnud üsna tavapärane. Meenutame kas või hästi tuntud Londoni Towerit või Peeter-Pauli kindlust Peterburis, mis mõlemad on tänapäeval muuseumid.

Uus vangla oli Eesti suurim ja pidi mahutama ligi 1000 vangi. Kompleksi kuulusid haigla ja hulk töökodasid. Vanglahoone kindlustati ümberehituse käigus sisemüüride, vaheseinte, raudväravate ja osaliselt isegi kahekordsete aknatrellidega. Hoone, mis oli ehitatud kindluse osaks, oli kohati kuni kahe meetri paksuste seintega. Pärast 1924. aasta novembris peetud 149 protsessi ja järgnenud 1. detsembri mässukatset suurenes vangistatud kommunistide arv ning peahoone teisele korrusele ehitati neile 1925. ja 1926. aastal välja eraldi jaoskonnad. 1930. aastatel ehitati juurde vangla teine ja kolmas korpus, mis suurendas vanglakohtade arvu umbes kümnendiku võrra.⁵ Patarei normaalseks täitumuseks arvestati nüüd umbes 1200 vahialust. Kuna palju oli lühiajalisi vangistusi ning juba karistusotsuse saanud vangid saadeti edasi töölaagrisse väljaspool linna, oli aasta kestel Patareist läbi käivate vangide arv kindlasti suurem.

Vangide arvu muutumist mõjutas tuntavalt sisepoliitiline olukord, mis tõi vanglasse lainete kaupa riigi vastu suunatud tegude eest süüdi mõistetud kurjategijaid, kes ise pidasid end küll poliitvangideks. Vabariigi algusaegadel, eriti seoses NSV Liidu toetusel toimunud 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatsega, saadeti vanglasse arvukalt kommunistlikke tegelasi jt NSV Liiduga koostööd teinud isikuid. Kümme aastat hiljem, 1930. aastate keskel, olid

⁵ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 297.

löögi all paremradikaalsest vabadussõjalaste (vapside) liikumisest ja riigipöördekatsest osavõtnud.

Algusest peale lähtuti põhimõttest, et riigi raha säästmiseks peavad vangid endale ise ülalpidamist teenima. 1920. aastal käiku läinud Patareis olid oma õmblustöökoda, trüki- ja köitekoda jne.

II maailmasõjale eelnenud aastatel muutus poliitiline maastik Euroopas nii rahvusvaheliselt kui ka riigisiselt üha ähvardavamaks. Totalitaarsete NSV Liidu ja Saksamaa kõrval oli enamikus Ida-Euroopa riikides, kaasa arvatud Balti riikides, kehtestatud autoritaarne valitsemiskord või koguni diktatuurirežiim. Pärast Konstantin Pätsi korraldatud riigipööret 1934. aastal ja järgnenud vabadussõjalaste vastu suunatud repressioone aastatel 1934–1936 saabus suhteline stabiilsus. Eesti suikus nn vaikiva ajastu näilisse rahulollu, lootes 1930. aastate lõpul kõrvale jääda Euroopat ähvardavatest mullistustest. Konstantin Pätsi võim kindlustati 1938. aastal kehtima hakanud uue põhiseadusega ja Päts valiti vabariigi presidendi ametikohale, mis oli äsja loodud. Kodurahu tunnusmärgina ja Eesti Vabariigi 20. aastapäeva puhul kuulutas äsja ametisse asunud president 6. mail 1938 välja poliitilise amnestia, mis vabastas Patarei vanglast 104 kommunisti, kellest enamik oli sealsete müüride vahel veetnud suurema osa Eesti Vabariigi eksisteerimise ajast. Koos kommunistidega amnesteeriti ka 79 vabadussõjalast, kelle väidetav riigipöörde ettevalmistamine 1935. aastal oli omakorda ajendatud Pätsi 1934. aasta võimuhaaramisest.⁶ 1940. aasta suveks jäi kriminaalkurjategijate kõrval Patarei vanglasse veel 36 isikut, kes olid süüdi mõistetud spionaažis NSV Liidu kasuks, ja seitse isikut, kes olid vangistatud poliitiliste süütegude eest.⁷

Esimene Nõukogude aasta: 1940–1941

Konstantin Pätsi autoritaarne režiim oli kaugel meie tänapäevasest arusaamast demokraatlikust valitsemisest, kuid vaikiva ajastu poliitika ei tekitanud tavainimestes ega isegi poliitilistes vastastes pidevat hirmu sattuda vanglasse või veelgi karmima karistuse alla. Rahva hulgas populaarsete vapside arreteerimine ja süüdimõistmine oli olnud võimuhaaramisele järgnenud kampaania ja režiimi stabiliseerudes nad vabastati. Kommunistidega oli lugu teisiti: nende tegevus oli olnud keelatud enam-vähem kogu Eesti Vabariigi aja (alates detsembrist 1918),⁸ sellele lisandus mahasurutud kommunistlik riigipöördekatse 1924. aasta detsembris. Kommunistidest ei saanud rahva hulgas laiemat

⁶ Amnestiaseadus, *Riigi Teataja* 1934, 46, 426 (6. mai 1934); vabastatute nimekiri vt „Poliitilised vangid vabanesisid laupäeva ennelõunal. Vabariigi President K. Päts kirjutas Amnestiaseadusele alla reedel Vabariigi Valitsuse koosolekul,“ *Uus Eesti*, 7. mai 1938, 3.

⁷ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 298.

⁸ Mari-Leen Tammela, „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica*. Entsüklopeedia Eestist,

http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

toetust omavat poliitilist jõudu ning aeg-ajalt välja ilmuvate kommunistide trellide taha saatmist peeti loomulikuks. Amnestiaseaduse preambulis öeldi: „Selle tähtsa hetke [uue põhiseaduse jõustumise] puhul tuleb lugeda unustatuiks senised riigikorra vastu sihitud eksimused ning võimaldada ka neil kodanikel, kes senini ühel või teisel põhjusel riigi suhtes eksiteele on sattunud, osa võtta riigi ja ühiskondliku elu ülesehitavast tööst.“⁹

Eesti okupeerimine 1940. aasta juunis NSV Liidu poolt ei muutnud Patarei vangla jaoks ühtpidi suurt midagi. Karistust kandvad kriminaalkurjategijad, kes moodustasid vangide enamiku, jäid endistviisi trellide taha. Küll aga nõudsid Punaarmee soomusmasinate saatel 21. juunil keskvangla juurde saabunud riigipöörased poliitvangide vabastamist. Vangla komandant keeldus ilma kõrgema käsuta kedagi vabastamast. Alles pärast läbirääkimisi, mida mässajate poolelt juhtis endine poliitvang, 1924. aastal 15 aastaks vangi mõistetud ja 1938. aastal amnestiaga vabanenud Aleksander Resev, vabastati nn poliitvangid kohtuministri nõusolekul. Mässajate võidurõõmuks pääsesid Patareist välja nende 30 mõttekaaslast, lisaks teistest Eesti kinnipidamiskohtadest veel 13. Enamiku sellest seltskonnast moodustasid 36 Nõukogude Liidu kasuks spioneerimise eest vangi mõistetud isikut (sh näiteks kapten Nikolai Trankmann, kes oli NSV Liidule reetnud Narva piirikindlustuste kava). Vangis olnud spioonidest 23 olid Eesti ja 11 NSV Liidu kodanikud ning kaks ilma kodakondsuseta isikut.¹⁰ Peale spioonide vabastati kolm viimast 1924. aasta 1. detsembri riigipöörde katsetes osalemise eest kinni istunud kommunisti (Aleksander Mui, Kristjan Seaver ja Alfred Sein), kelle esialgne eluaegne sunnitöökaristus oli hiljem asendatud 15–20 aastase karistusega, mis lõppenuksid 1941. aastal.

Riigipööraste ja nende Moskva suunajate tegevus ei piirdunud ainult oma toetajate vabastamisega Patareist ja teistest vanglastest. Võimuhaaramise käigus algas kohe seniste riigiametnike või lihtsalt poliitiliste vastaste vangistamine.¹¹ See ei pruukinud olla küll Moskvast Eestisse saadetud võimukandjate plaanides, kuid riigipöördest innustunud kohalike mässajate tegevust ei suudetud kohe sobivasse voolusängi suunata. Tallinnas paiknenud Punaarmee üksuste ülemate ja poliitjuhtide vaikival toetusel alustati kohalike kommunistide Hendrik Alliku, Edgar Petree, August Mäemati ja Alfred Seina juhtimisel Tallinna politseiasutuste ülevõtmist ning arreteerimisi. Esmajoones tehti relvituks poliitilise politsei prefektuuris kohal olnud ametnikud ja paigutati eesotsas poliitilise

⁹ Amnestiaseadus.

¹⁰ Aleksander Resev, „Rahvas otsustab ise“, 93–94; Olaf Kuuli, „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Umara, 1999), 91–92, 95.

¹¹ Riigipöörde käigus kiirkorras Patareisse suletute staatus ei määratud, vähemalt ei kantud neid isikuid vangla registreerimisraamatutesse (vt vahialuste registerraamat 1940, ERA.R-296.1.16; Vahialuste registerraamat 1940–1941, ERA.R-296.1.17). Võimalik, et poliitilised kinnipeetavad ei läinudki vangla nimekirja, vaid loovutati kohe NSV Liidu NKVD-le. Paljude 1940. aasta suvel vangistatute juurdlustoimikute järgi oli nende asjade menetlemise aluseks algusest peale Vene NFSV kriminaalprotsessi koodeks ja kriminaalkoodeks, kuigi NSV Liidu seadused laiendati Eestile alles detsembris. Vt Peeter Kaasik ja Toomas Hiio, „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 309–318.

politsei komissari Julius Edesaluga keskvanglasse. Sealgi oli initsiatiiv esialgu kohalike kommunistide käes: 1924. aasta detsembrimässus osalemise eest 15 aastaks sunnitööle mõistetud Mäemat nimetati keskvangla komissariks ja samade müüride vahelt vabanenud Sein üksikkongide korpuse ülemaks.¹²

Esialgu püüdsid riigipöörde korraldajad jätta avalikkusele mulje, et nende tegevus on igati õiguspärane. Hoolimata sellest, et kommunistid olid poliitilise politsei ja keskvangla üle võtnud, jäi juba 1934. aastast ametis olnud keskvangla direktor Johannes Kõks vormiliselt edasi ametisse. Pöördepunkt saabus 14.–15. juulil, kui korraldati Riigivolikogu pseudovalimised. Siis vabastas Johannes Varese marionettvalitsuse kohtuminister Friedrich Niggol direktor Kõksi vormiliselt omal soovil ametist. Juba kaks päeva hiljem, 17. juulil Kõks arreteeriti ning toodi vahialusena tagasi tuttavate müüride vahele.¹³

17. juulil võis ajalehest lugeda, et keskvangimaja uue direktorina asus ametisse vana kommunist Artur Jaanson.¹⁴

Vangide vabastamine riigipöörde ajal ei jäänud ainsaks sellesuunaliseks ettevõtmiseks. Juba uue direktori juhtimise all ja pärast Eesti kuulutamist Nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks 1940. aasta juulis hakati kõigis kinnipidamiskohtades kinnipeetavate süüdimõistvaid otsuseid üle vaatama. Kohtuministri korraldusega tuli moodustada kolleegiumid, kuhu kuulusid prokuratuuri esindaja, vangla esindaja, Eesti Kommunistliku Partei esindaja, kelle nimetas partei keskkomitee, ja Eesti Ametiühingute Keskliidu esindaja. Kolleegiumi eesistujaks ja võrdsete häälte puhul otsustavaks liikmeks oli kommunistliku partei esindaja. Kolleegiumid, said kohtuministrile esitada ettepanekuid armuandmise korras karistuste kustutamiseks või kergendamiseks ja karistuse tagajärgedest vabastamiseks.

Keskvanglas alustas kolleegium, mida kompartei esindajana juhtis Kristjan Seaver, tööd 24. juulil. Tutvuti dokumentidega ja kuulati vahialuste suulisi seletusi. Peeti kaheksa istungit, mille käigus arutati üle 400 vangi edasist saatust. Kõigi puhul küll karistust ei muudetud, kuid üldjuhul seda lühendati; 92 vangi vabastati ja nende karistus kustutati.¹⁵ Nimekirjadest paraku ei selgu, mille eest olid vabastatud isikud vangi mõistetud. Võib

¹² Hendrik Allik, „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 45 jj.

¹³ Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, ERA.R-296.1.1, 124; Kõks Johan, ERAF.129SM.1.5154, 46–48; Kõks, Johan, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek, ERAF.130SM. Johannes (Johan) Kõks sündis 28. veebruaril 1903 Tartumaal Raadi vallas, osales Vabadussõjas, lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1933. aastal. Teenis alates 1928. aastast politseis, oli 1930–1934 ametnik mitmes Eesti vanglas, 1934–1940 Tallinna keskvangimaja direktor. Arreteeriti 17. juulil 1940 ja viidi NSV Liitu, suri 1943. aastal vangilaagris Komi ANSV-s.

¹⁴ „Keskvangimaja uueks direktoriks Artur Jaanus,“ *Päevaleht*, 17. juuli 1940. Uue direktori perekonnanimi oli kirjutatud valesti, selle kohta avaldati kaks päeva hiljem õiendus, vt *Päevaleht*, 19. juuli 1940; Käskkiri nr 10 Keskvangimajale, 16. juuli 1940, ERA.R-296.1.1, 124.

¹⁵ Keskvangimaja juurde määratud kolleegiumi protokollid, 24.–30. juuli 1940, ERA.R-296.1.6. Toimikus on 12 nimekirja kokku 416 nimega.

arvata, et varasemate vangide hulgakaupa vabastamise taga polnud ei poliitilised põhjused ega inimesearmastus. Pigem võib selles näha tänuvõlglaste tekitamist, keda sai seejärel enda kasuks tööle värvata. Samuti pidi olema üheks põhjuseks vanglas valitsev ruumipuudus, sest Nõukogude okupatsiooni algusega vallandus arreteerimiste laine.

Andmed aastatel 1940–1941 vangistatute kohta on säilinud lünklikult. Eesti Represseeritute Registri Büroo on tänaseks kindlaks teinud ja avaldanud üle 9850 sel ajal poliitilistel põhjustel arreteeritu nime, kellest enamik oli pikemat või lühemat aega suletud ka Patarei müüride vahele.¹⁶ Poliitilistel põhjustel kinnipeetavaile lisandusid kriminaalsüüdistusega tegelased. Keskvangla kinnipeetavate isikutoimikud aastate 1940–1941 kohta on säilinud osaliselt. Poliitiliste repressioonide ohvrite toimikuid on ainult 73, põhiosa säilinud 1277 toimikust on kriminaalkuritegude eest süüdi mõistetud inimeste kohta, kellest üle 300 olid vangistuses olnud juba enne riigipööret.¹⁷

Eesti annekteerimisega NSV Liidu koosseisu ühena 16 liiduvabariigist 1940. aasta augusti alguses lõppes okupatsioonivõimude maskeraad, millega etendati Eesti kui iseseisva riigi edasikestmist. Eesti kuulutamise NSV Liidu liiduvabariigiks hakati riigiasutusi ümber korraldama vastavalt Nõukogude Liidu riigiaparaadi ülesehitusele. Siinsed kinnipidamiskohad, mis olid seni olnud kohtuministeeriumi alluvuses, pidid edaspidi kuuluma NSV Liidu siseasjade ametkonna võimkonda.

Formaalselt algas üleminek nõukogude valitsusasutuste struktuurile Eesti NSV konstitutsiooni kehtestamisega 25. augustil. Sellega moodustati siseasjade valdkonna valitsusasutusena Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaat (edaspidi NKVD), mis alustas oma tööd 31. augustil 1940, kui senine siseminister Maksim Unt andis asjaajamise üle vastsele Eesti NSV siseasjade rahvakomissarile Boris Kummile.¹⁸

NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaat, üldtuntud venekeelse lühendi NKVD järgi,¹⁹ oli alates 1934. aastast järk-järgult üles ehitatud suur masinavärk, mis kontrollis kõike alates tuletõrjest ja suurest osast taristust kuni vanglate, NKVD oma sõjaväeüksuste (nn siseväed), tsensuuri, vastuluure ja välisluureni. Ehkki NKVD ministeeriumid (siseasjade rahvakomissariaadid) olid ka liiduvabariikides, oli NKVD vertikaalse käsuliiniga asutus, mille kõik tähtsamad ja ka paljud vähemtähtsad korraldused lähtusid otse Moskva keskasutusest. Muu hulgas kontrollis NKVD kogu repressiivset tsükli: tegeles jälitustegevuse, arreteerimise ja (eel)uurimisega, sai paralleelselt kohtuasutustega väga paljude paragrahvide alusel uuritavate asjades langetada ka süüdimõistva otsuse kas mõnes NKVD vägede sõjatribunalis või NKVD erinõupidamisel ning lõpuks tagas ka karistuse kandmise mõnes Gulagi (laagrite peavalitsuse) vangilaagris.

¹⁶ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 299. Patarei vahialuste nimekirjades 14. juuni 1941. aasta küüditamise ajal arreteeritud ei ole.

¹⁷ Üldvangimaja nr 1, Vangide isiklikud toimikud, ERA.R-296, sari 5.

¹⁸ *Sõja ja rahu vahel*, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, köite toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 378–379.

¹⁹ Vene k *Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД)*.

Tallinna keskvangla koos teiste Eesti kinnipidamiskohtadega allutati Eesti NSV NKVD vanglate osakonnale ja paranduslike tööde laagrite osakonnale. Rahva hulgas „Patareina“ tuntud keskvangimaja sai nüüd ametliku nime Eesti NSV NKVD Türm²⁰ nr 1 Lisaks seati vastavalt vajadusele sisse väiksemaid kinnipidamispunkte – julgeolekul, piirivalvel, sõjaväel, miilitsal jt olid oma eeluurimiskambrid (KPZ, *камера предварительного заключения*), kartserid jne. Kurikuulsaimaks neist sai sisevangla Eesti NSV NKVD peahoone keldris Tallinnas Pagari tänaval, kus elamistingimused olid eriti ebainimlikud ja kus toimusid ülekuulamised ning viidi täide ka osa mahalaskmisotsuseid.²¹

Vanglate personal asendati uuele korrale lojaalsete isikutega, keda asusid juhtima juba NSV Liidust toodud spetsialistid – riikliku julgeoleku ohvitserid. Enamasti täitis asutuse vormiliselt kõrgeimat ametikohta küll Eestist pärit usaldusväärne isik, kuid tema asetäitjaks oli määratud kogenud NKVD ohvitser, kes asutust sisuliselt ka juhtis. Siseminister Maksim Unt määras alates 16. augustist keskvangla uueks direktoriks Viktor Feigini; senine kohusetäitja Jaanson jäi esialgu üheks abidirektoriks ja hiljem taandati vangla tuletõrjeülemaks.²² Feigin oli okupatsioonivõimu silmis usaldusväärne. Ta oli küll üles kasvanud Eestis, kuid oli üks neist eestlastest, kes Kominterni agentide värvatuna võitles kaks aastat vabatahtlikuna Hispaanias internatsionaalses brigaadis ja astus seal ka kommunistliku partei liikmeks. Nõukogude okupatsiooni esimestel nädalatel oli ta juba jõudnud olla Tallinnas asuva võimukeskuse Toompea lossi komandant ja NKVD kohaliku käepikenduse, juba 1940. aasta juunis moodustatud Rahva Omakaitse ülema Karl Hanssoni, samuti Hispaania kodusõja veterani, abi. Feigin püsis keskvangla direktori ametikohal ainult 1940. aasta detsembrini, kui ta vallandati.²³ Selle väidetavaks põhjuseks või vähemalt ajendiks olevat olnud vangide põgenemine.²⁴ Olgu lisatud, et Feigini direktoriks määranud siseminister Unt ise arreteeriti 22. mail 1941 ja saadeti vangina Patareisse. Juba 9. juunil saadeti ta edasi Moskvasse, kus ta mõisteti surma ja hukati 30. juulil 1941.²⁵ Samal ajal lõppes ka Feigini elutee: ta saadeti 1941. aastal pärast sõja algust NSV Liidu ja Soome vahel diversandina Soome, kus ta tabati ja hukati vähem kui kaks nädalat enne Unti.²⁶

²⁰ Venekeelsest sõnast *тюрма* – vangla.

²¹ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 298–300.

²² Siseministri käskkiri nr 143, 16. august 1940; siseministri käskkiri nr 155, 22. august 1940, ERA.14.2.1248, 61 ja 76.

²³ Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК) (Копии приказов (секретные) НКВД ЭССР 1940 г. по личному составу высланные в Отдел кадров (ОК), ERAF.17SM.16.1.

²⁴ 25. novembril 1940 põgenesid Patareist Juhan Tammeorg ja August Pisson. Pisson oli varem korduvalt karistatud ja ka põgenemiskatseid teinud kriminaalkurjategija. ERA.R-296.1.11.

²⁵ Unt, Maksim, Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek, ERAF.130SM. Unt arreteeriti ja mõisteti surma Vene kodusõja ajal punaste poolel ametiisikuna toime pandud riisumise eest.

²⁶ Vt Juha Pohjonen, „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ *1941. aasta Eestis*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006 (2007), 89–90.

Feigini asemel sai direktori ajutiseks kohusetäitjaks leitnant Vassili Jurjev, kuni jaanuaris 1941 asus direktori ametisse NSV Liidust saabunud riikliku julgeoleku seersant Aleksei Selitrennikov, kes teenis NKVD aparatis Eestis ka pärast sõda.²⁷

NKVD Eesti osakonna keskaparaat ja riikliku julgeoleku osakonna uurimisüksus, mis tegeles poliitilistel põhjustel kinnipeetavatega, asusid Tallinnas. Sisevangla nende Pagari tänava residentsi keldrites ei mahutanud kaugeltki kõiki kinnipeetavaid ja nii sai läheduses paiknevast Patarei vanglast kinnipidamiskoht, kust käisid enne surma või Gulagi saatmist läbi nii kõik Eesti Vabariigi riigitegelased, sõjaväelased, politseiametnikud ja majandustegelased kui ka kõik teised, kes olid oma tegevuse tõttu Eesti Vabariigis või poliitiliste tõekspidamiste pärast repressioonide ohvriks langenud.

Kinnipeetavaid kuulati üle nii Pagari tänavas kui ka Patareis. NKVD vägede sõjatribunalis surma mõistetud isikud viidi üldjuhul Eesti NSV NKVD rahvakomissari või tema asetäitja korraldusel kolmest või enamast vangist koosnevate rühmadena Patareist sisevanglasse Pagari tänavale,²⁸ kus neid võtsid vastu sisevangla ülem ja komandant valvemeeskonnaga. Vangid lasti maha sisevangla õuel või keldris. Mahalaskmiskomandot juhtisid riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB; NKVD riikliku julgeoleku haru, mis eraldati 1941. aasta veebruaris ja märtsis siseasjade rahvakomissariaadist eraldi rahvakomissariaadiks) sisevangla komandant Arnold Brenner, samuti Hispaania internatsionaalsete brigaadide veteran, ja 3. osakonna ülem Sergei Kingissepp, Eesti kommunistide endise juhi Viktor Kingissepa poeg, kes oli Eestisse tulnud NSV Liidust.²⁹ Paljude vangide puhul on õnnestunud nende saatust välja selgitada, kuigi enamasti pole ohvrite hauad teada. Mitte alati ei tea me aga niigi palju. Tuntuim näide on 1940. aasta detsembris arreteeritud üks silmapaistvamaid Eesti poliitikuid Jaan Tõnisson, kelle dokumenteeritud jäljed lõpevad 4. juulil 1941 Patarei vanglas. Tema nimi on maha kriipsutatud NSV Liitu saatetavate vangide ešeloninimekirjast. Märkus ühel NKVD kartoteegikaardil lubab üsna kindlalt väita, et Tõnisson hukati Tallinnas 1941. aasta juuni alguses koos mitme teise tuntud Eesti riigimehe ja sõjaväelasega.³⁰

Nõukogude võimu perioodil said vabadusse jäänute jaoks Patarei ja Pagari vanglast kohad, kust algas nende omaste kadumine teadmatusse. Seetõttu on vanglate siseelu kohta esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal väga vähe teavet.³¹

²⁷ Üldvangimaja nr 1 ülema käskkirjad valveteenistusse toimkonna määramise küsimusis, ERA.R-296.1.2, pagineerimata.

²⁸ Eesti Vabariigi ajal hukati surmamõistetud Patareis, kus selleks oli kohandatud eraldi ruum. Hukatavad poodi, hukkamiskambri põrandas oli eriseadeldisega avatav luuk, millele hukatav seisis. Hukkamiseks olevat kasutatud ka mürki, mille surmamõistetule pidi ise ära jooma. *Võimas ja sünge Patarei*, 21.

²⁹ *Sõja ja rahu vahel*, II, 442, 443.

³⁰ Ešeloni nimekiri eeluurimiselustest, kes saadeti Tallinna Keskvanglast NKVD vangilaagrisse (4. juuli 1941), ERAF.12BSM.1.357.

³¹ NKVD Pagari tänava sisevangla oludest ilmus Saksa okupatsiooni ajal ajakirjanduses mitmeosaline usutlus endise Loomakaitse Liidu esimehe ja 1941. aastal Saksa usaldusvalitsuse raamatupidajana tegutsenud Erik Kattemaaga. Kattemaa oli surma mõistetud, kuid ta vabastati ja anti üle Saksa võimudele koos vangidega, kes olid juba varem esitanud taotluse NSV Liidu ja Saksamaa vahelise lepingu alusel Saksamaale ümberasumiseks. Vt „Vahialusena

NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel hakkas 1941. aasta juunis ja juulis arreteeritute hulk kiiresti kasvama ning vanglad olid täis. Juba kevadel vähehaaval alanud süüdimõistetute transportimine NSV Liitu muutus rinde lähenedes vangide massiliseks evakueerimiseks ja kohati ka kinnipeetavate valimatuks hukkamiseks.³² Sõja alguseks oli Patareis 1651 kinnipeetavat, kellest kaks kolmandikku (1078) olid eeluurimisalused. Neist omakorda üle poole (621) olid kinnipeetavad riikliku julgeoleku organite järgi, mis tähendab, et tegu oli eelkõige poliitilisel põhjusel vangistatutega.³³ Aruandeperioodi (10.–20. juuni 1941) sisse jäi ka 14. juuni massiküüditamine, kuid selle käigus vangistatud mehed, naised ja lapsed Patareisse ei jõudnud, vaid suunati raudtee-ešelonidega kohe Venemaale. Aruandeperioodil on kinnipeetavate üldarv küll 48 võrra suurenenud, kuid kelle arvel, pole teada.

Eestis on säilinud 31 nimekirja kokku 2831 nimega kinnipeetavatest, kes kuulusid Patareist Venemaale evakueerimisele. 214 nime on nimekirjades läbi kriipsutatud ja on teada, et vähemalt 27 inimest nendest lasti Eestis maha; kuid Eesti Represseeritute Registri Büroo andmetel evakueeriti vähemalt 35 siiski koos teiste vangidega Venemaale. Ülejäänud 152 isiku saatus on teadmata, nagu näiteks eespool mainitud Jaan Tõnisson. Segadust lisab seegi, et 116 inimest on mitmes nimekirjas.³⁴

Kui vange evakueerida ei jõutud, tuli vastavalt korraldusele otsus nende edasise saatuse kohta langetada kohapeal. Mitmes Eesti vanglas otsustati vangid hukata: Tartu vanglas mõrvati NKVD kohaliku ülema käsul 8. juulil 193 inimest; samal päeval hukati Viljandis 11 vangi; lisaks Kuressaares, Valgas, Võrus, NKVD arestimajas Petseris, Jõhvis ja Lihulas ning võimalik, et ka mujal. Vastupidise näitena vabastati Paide vangla ülema H. Juhvelti käsul 10. juulil 45 vangi. Enamik Patareis kinnipeetuid evakueeriti raudtee-ešelonidega NSV Liidu Siberi vangilaagritesse, kuid viimased 150 vangi viidi Tallinnast laevaga ära veel 26. augustil, kui maismaaühendus Nõukogude tagalaga oli juba läbi lõigatud. Venemaale viidud vangidest nägi Eestit uuesti vähem kui 5%.³⁵

Patarei Saksa okupatsiooni ajal: 1941–1944

Eesti okupeerimise ajal 1940. aasta juunis oli keskvangla jätkanud katkematut tegevust. Osa kriminaalvange jätkas oma karistuste kandmist ning vangla juhtkonna ja ametnike väljavahetamine toimus samm-sammult. Nõukogude okupatsioonivõim asendus Saksa okupatsioonivõimuga sõjalisel teel ja lühikeseks ajaks vangla tegevus tõenäoliselt katkes.

NKVD vanglas Tallinnas. Endise Loomakaitse Liidu esimehe E. Kattemaa okastee läbi NKVD piinakeldrite,“ *Järva Teataja*, 16. september 1943, 2, 18. september 1943, 4, 21. september 1943, 4, 23. september 1943, 2.

³² Pärast sõja puhkemist läbi viidud repressioone ja vangide evakueerimist on detailsemalt käsitlenud Peeter Kaasik. Vt Peeter Kaasik, „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.

³³ Kümne päeva aruanne vahialuste arvu ja liigi kohta, 10.06.–20.06.1941. ERA.R-296.1.7, pageineerimata.

³⁴ Ešelonide nimekirjad, ERA.R-296.1.7.

³⁵ Saueauk ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 298–300.

28. augustiks, kui Saksa väed hõivasid Tallinna, Patareis vange ilmselt enam ei olnud. Väiksem hulk kinnipeetavaid võis siiski maha jääda vangala haiglasse. Ei ole teateid vabastatud vangidest ega leitud jälgi viimase hetke hukkamistest nagu Tartus või Kuressaares.³⁶ Ka uus okupatsioonivõim vajas oma võimu kindlustamiseks vanglat ja Patarei kompleks rakendati kohe töösse. Kinnipeetavate vastuvõtmist on alustatud juba vähemalt 31. augustil, aga võimalik, et varemgi.³⁷

Juba esimestel nädalatel alustasid tööd Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all tegutsenud Eesti Omavalitsuse asutused, kelle alluvusse jäi formaalselt enamik tegutsema hakanud üleriigilisi asutusi. Kohalike kohtuasutuste tegevust Saksa okupatsioonivõimud kohe ei taastanud ja kõik kohalikud kinnipidamiskohad määrati koos politseiasutustega siseasjadega tegelenud ametkonna, sisedirektooriumi alluvusse. Selline asjakorraldus sarnanes mõneti Nõukogude-aegse olukorraga, kui vanglad allutati NKVD-le.

Oskar Angeluse juhitud Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi koosseisus hakkas juba 1941. aasta septembris tegutsema vangimajade valitsus.

Vangimajade valitsus sõltus hoolimata Eesti Omavalitsuse direktoriumide koosseisus olemisest oma töös eelkõige Saksa julgeolekupolitsei ja SD IV osakonnast (gestaapo). Seega oli ka Patarei vangla seotud eelkõige Saksa julgeolekupolitsei ja SD-ga.

Saksa okupatsiooni esimestel kuudel oli poliitiliste süüdistuste tõttu arreteeritute hulk sedavõrd suur, et nende kinnipidamiseks asutati Wehrmachi tagalaüksuste korraldusel lisaks vanglatele ajutised koonduslaagrid. 1941. aasta oktoobris oli Eestis 16 kinnipidamiskohta kokku 9750 kinnipeetavaga. Patareis ettenähtud 1200 kohale oli selleks ajaks mahutatud juba 2600 kinnipeetavat.³⁸ Vangide arv oli Patareis okupatsiooni esimestel nädalatel kasvanud tormiliselt. Poliitilisele politseile esitatud andmete kohaselt oli juba 2. septembril, viis päeva pärast Tallinna vallutamist, arvel 583 vahialust ning nende arv jätkas kiiret tõusu, ületades 5. kuupäevaks 1000 piiri, 9. kuupäevaks vangla mahutavuseks arvestatud 1200 piiri, 19. kuupäevaks juba 2000 piiri ning saavutas selle perioodi suurima täitumuse – 2668 kinnipeetavat – 9. oktoobriks 1941. Kuna tegu on poliitilisele politseile esitatud aruannetega, siis tuleb eeldada, et need arvud ei sisalda kriminaalsüüdistustega kinnipeetuid, kuid viimaste arv pidi olema kindlasti palju väiksem. Edaspidi kinnipeetavate arv vähenes, kuid liikus üsnagi suures ulatuses: 1300 ja 2500 vahel.³⁹ Eelseisvate evakueerimistega seoses, kui Patareisse koondati enne laevalepanekut teistest vanglatest ja laagritest toodud vangid, hakkas see uuesti suurenema 1944. aastal, ulatudes augustis umbes 4200 kinnipeetavani. Patarei vangla jäi Saksa julgeolekupolitsei ja SD süsteemi keskseks kinnipidamiskohaks kogu Saksa okupatsiooni vältel.

³⁶ Hilisematel kuudel leiti peidetud surnukehi ja hukkamiste jälgi küll NKVD sisevangla Pika ja Pagari tänava kvartali keldritest ning mujaltki, kuid need inimesed olid mõrvatud pikema perioodi vältel, mitte vangla tühendamise ajal. Patarei territooriumilt tapetuid ei leitud.

³⁷ Lauajuhend, ERA.R-294.1.166.

³⁸ Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941, U.S. HMMA. L-180, 20, Anlage 5.

³⁹ Poliitilisele politseile – vahialuste arv, ERA.R-294.1.166.

1942. aasta suvel nimetas julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis Martin Sandberger kolm Eesti kinnipidamiskohta ümber töö- ja kasvatuslaagriteks (sks k *Arbeitserziehungslager* – AEL). Nende hulgas oli ka Patareis paiknenud senine keskvangimaja, millest sai Tallinna töö- ja kasvatuslaager (TKL) nr 1.⁴⁰ Kasutusele võeti küll Saksamaa vangilaagrite eeskirjad, kuid vangide jaoks muutus sellest vähe, peamiselt ainult nimi.

Taas vanglana tööle rakendatud Patarei personal koosnes vähemalt esialgu suuresti Eesti Vabariigi aegsetest vanglaametnikest, kes olid Nõukogude okupatsiooni aastal olnud töölt kõrvaldatud. 1941. aasta sügisel olevat avaldatud korraldus, mis kohustas Eesti Vabariigi aegseid politsei- ja vanglaametnikke oma endistele ametikohtadele tagasi pöörduma, ja vastavad kirjalikud kutsed saadeti neile koju.⁴¹ Ka järgnevatel aastatel lisandunud personali moodustasid eelkõige eestlased.

Esimene vanglaülevaataja kuni 1942. aasta alguseni oli Kaarel Tarendi. Hiljem teenis ta ülevaatajana tootmise alal.⁴² Seejärel oli lühemat aega vanglaülevaataja kohusetähta Karl-August Vergi, kes oli 1930. aastate teisel poolel olnud Tallinna keskvangla abidirektor.⁴³ 1942. aasta juunist kuni 1943. aasta augustini oli Tallinna TKL-i komandant August Ilves, kelle järel asus sellele kohale likvideeritud Jägala TKL-i komandant kapten Aleksander Laak. Laak oli Tallinna Patareis asunud TKL-i ülem laagri tegevuse lõpuni.⁴⁴

Patareis peeti kinni eelkõige Eesti elanikke, keda Saksa politsei- ja kohtuasutused süüdistasid poliitilistel ja rassilistel (eelkõige kohalikud juudid) põhjustel, aga ka teistes süütegudes (sõjamajandust kahjustav tegevus, spekulatsioon jne), ning ka kohalikke kriminaalkurjategijaid. Erandina toodi 1943. aastal Patareisse ajutiselt mõnikümmend Saksa ja Tšehhi juuti, kes ainsana olid ellu jäetud 1942. aasta sügisel Jägala TKL-i toodud rohkem kui 2000 inimesest – ülejäänud olid Kalevi-Liival mõrvatud.⁴⁵ Peale selle toodi 1944. aasta mais Saksa võimude korraldusel Prantsusmaalt Tallinna vanglasse ligikaudu 300 juuti, osa peaaesjalikult Leetu suunatud konvoist nr 73. Nendest umbes 40 pääses Eestist eluga ja viidi 1944. aasta hilissuvel Stutthofi koonduslaagrisse.⁴⁶

⁴⁰ Arbeitserziehungslager. KdS an Abt. Leiter A-IV, Gruppenleiter B, Abt. Leiter B-I/II, 23. juuli 1942, ERA.R-819.2.3, 46.

⁴¹ Vanglaametnik Karl Aua ülekuulamise protokoll, ERAF.129SM.1.2799, 86–92.

⁴² Tõendis. Keskvangimaja, 13. jaanuar 1942, ERA.R-294.1.8, 5; Kaarel Tarendi juurdlustoimik, ERAF.129SM.1.2799, 81.

⁴³ Ringkiri kõikidele vangistusasutistele, 18. veebruar 1942, ERA.R-294.1.8, 7; Laak, Gerrets jt, ERAF.129SM.1.28653, 5. kd, 86.

⁴⁴ Tallinna Keskvangimaja ülevaataja August Ilvese telefonogramm Jupole, 6. juuni 1942, ERA.R-64.1.70, 30; Komandant August Ilvese käskkiri nr 38 Tallinna Töö- ja Kasvatuslaagritele, 20. august 1943, ERA.R-294.1.3, 176.

⁴⁵ Meelis Maripuu, „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 705–715.

⁴⁶ Meelis Maripuu, „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis

Patarei kinnipeetavad töötasid peale vangla töökodade nii linnas asuvatel objektidel (näiteks sadamas või sõjapurustuste likvideerimisel linnas) kui ka välilaagrites ja töökomandodes linnast väljas. Vanglamüüride vahelt väljas töötamine pakkus sõjaaegsel kesisel vanglatoidul olevatele inimestele aeg-ajalt võimaluse hankida vastutulelikelt inimestelt pisut toidulisa, ehkki toiduainete nappus valitses ka väljaspool vanglamüüre.

Patareis massilisi hukkamisi ei toimunud. Vanglas oli küll hukkamiskamber, kus hukati poomissurma mõistetud kriminaalvange.⁴⁷ Timukaks olid lisatasu eest mõned vangla valvemeeekonna liikmed. Läbi aastakümnete on erinevatel põhjustel ikka ja jälle avalikkuses näiteks toodud nelja kinnipeetava avalikku poomist Patareis 1944. aasta 17. juulil, millest toona teatas ka ajaleht Eesti Sõna. Avalik teavitamine kriminaalkurjategijate ja sõjaaja seaduste vastu eksinute hukkamisest oli tol ajal tavaline.⁴⁸ (Poliitiliste vastaste surmaotsuste täideviimisest või juutide massihukkamistest avalikkust aga ei teavitatud, see oli riigisaladus, *geheime Reichssache*). Eelnimetatud juhtumi puhul oli artikli järgi küll tegu kommunistliku tegevuse eest vangistatud meestega, kuid neid süüdistati tähnilise soetõve (tähnilise tüüfuse) nakkuse tahtlikus levitamises. Laagris tekkinud pahameele tõttu olevat hukkamise täide viinud kinnipeetavate endi seas leidunud vabatahtlikud.⁴⁹ Millised olid kõmulise hukkamise tegelikud asjaolud, jääb ilmselt selgusetuks. Sõltumata sellest, kuidas oli lugu soetõbe kandvate täide väidetava levitamisega läbi kambriuste lukuaukude, võib arvata, et „näidishukkamise“ eesmärgid olid laiemad. Sõjaline olukord rindel oli järjest raskem ja pinevaks olid muutumas ka eestlaste seni üsna leplikud suhted oma okupantidega. Teadaanne reeglitele mitte allunud isikute hukkamisest oli mõeldud märguandeks märksa laiemale auditooriumile, kui olid Patareis vangis istujad.

Kirjanik Jaan Kross, kes vangistati 1944. aasta kevadel rahvuslikus vastupanuliikumises osalemise eest ja istus kuni septembrini samuti Patarei vanglas, on kõigepealt novellikogumikus „Silmade avamise päev“ (1988) ja siis ka mälestustes kirjutanud, et oli samas kongis meestega, kelle surmaotsuse täideviimisest oli müürilehtedel teavitatud juba siis, kui ta veel vabaduses oli.⁵⁰

Poliitvange ja „rassivaenlasi“ vanglas ja vanglaametnike osalusel ei hukatud. Nende kategooriate surmamõistetud kinnipeetavate kohta edastas julgeolekupolitsei vanglaülemale nimekirjad, mille alusel nad loovutati politseile hukkamiseks. Enamasti saadeti hukkamisele öösiti, kui liikus vähem rahvast ja hukatavate kokkupuutevõimalus asjasse mittepuutuvate vanglaametnikega oli kõige väiksem.⁵¹ Poliitvangide ja „rassivaenlaste“ hukkamiste korraldamine oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna

Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 717–718.

⁴⁷ Vangla valvur Johannes Viitpoom, ütlused kohtus, 1949, ERAF.129SM.27991.51.

⁴⁸ Vt nt „Hukati langevarjurite varjajad,“ *Eesti Sõna*, 19. juuli 1944, 3.

⁴⁹ „Hukati hädaohhtlikud kurjategijad,“ *Eesti Sõna*, 20. juuli 1944, 2.

⁵⁰ Jaan Kross, *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1 (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), 116–117.

⁵¹ Valvur-timukas Karl Tagasaar, ülekuulamise protokoll, 2. aprill 1945, ERAF.129SM.1.4474, 1. kd, 64; Gerhard Isup, väljavõte ülekuulamise protokollist, 5. aprill 1945, ERAF.129SM.1.28653, 5. kd, 264.

pädevuses, surmaotsuse viisid enamasti täide osakonna vahikomando liikmed. Komando likvideeriti 23. septembril 1943.⁵² Kes kuulusid mahalaskmiskomandodesse edaspidi, ei ole teada.

Surmamõistetute hukkamiseks üleandmist korraldanud vanglaametniku Gerhard Isupi sõnul oli julgeolekupolitsei ja SD Eesti osakonna pädevuses Eesti kodanikest ja elanikest surmamõistetute hukkamine. 1943. ja 1944. aastal väiksemate rühmadena mõneks ajaks Patareisse paigutatud Euroopa riikidest toodud juudid anti aga üle sakslasest *SS-Unterscharführer* Witte komandole.⁵³ Seega võib oletada, et väljastpoolt Eestit toodud juutidega tegeles julgeolekupolitsei ja SD Saksa grupp.

Statistikat Patareist hukkamisele viidud vangide kohta ei ole säilinud, kuid arvestades Saksa okupatsiooni aegsete repressioonide üldist statistikat, võib väita, et Patareis kinnipeetute massilised hukkamised toimusid 1941. aasta viimase nelja kuu jooksul ja 1942. aasta alguses. Järgmise peaaegu kahe aasta jooksul valitses Patareis suhteline rahu ning kompleksi kasutati sunnitöölaagrina, kus peale süüdimõistetute hoiti ka eeluurimise all olevaid isikuid. Sõja ajal Eestis süüdimõistetud inimesi üldjuhul Saksamaa mujal asunud sunnitöölaagritesse ei saadetud, kuigi teatud vangide puhul nägid eeskirjad seda ette. Näiteks saadeti vangi langenud EKP KK I sekretär Karl Säre 1942. aastal Patareist Saksamaale. Säre oli varasematel aastatel olnud nõukogude luurajana tegev Hiinas ning nüüd lootsid Saksa luureasutused temalt saada infot Kaug-Idas paljastatud nõukogude spiooni Richard Sorge kohta. Pärast selle huvi ammendumist saadeti Säre Sachsenhauseni koonduslaagrisse ning sealt edasi Neungamme koonduslaagrisse, kus ta 14. märtsil 1945 suri.⁵⁴

Rinde lähenedes valmistuti 1944. aastal vangide Eestist evakueerimiseks ja neid hakati teistest vanglatest ja laagritest koondama Tallinna Patareisse, mis omandas niiviisi transiitlaagri lisarolli. Esimese laine vange saadeti Patarei kaudu Poola või Saksamaa territooriumil asunud laagritesse raudteed mööda juba 1944. aasta veebruarist maini.⁵⁵ Kevadel saadeti ära esmajoones venelased ja need, kelle karistusaeg oli pikem kui viis aastat.⁵⁶ Rinde stabiliseerudes evakueerimine peatus ja jätkus sõjalise olukorra halvenedes juulist septembrini, nüüd juba meritsi. 1944. aasta augusti alguseks koondati enamik teiste Eesti TKL-ide kinnipeetavaid Tallinna, kokku umbes 4200 inimest.⁵⁷ Kuna Saksamaa vankuvad rinded vajasisid uusi sõdureid, said lühema karistusajaga aastatel 1900–1926

⁵² Vajadus leida uus võimalus eksekuteerimismeeskondade komplekteerimiseks, ei tohiks olla samad ametnikud, kes toimetavad eeluurimisi. Sipo B IV peareferent B IV osakonna juhatajale, 4. oktoober 1943, ERA.R-64.1.44, 152v–153.

⁵³ Gerhard Isup, väljavõte ülekuulamise protokollist. 5. aprill 1945, ERAF.129SM.1.28653, 5. kd, 265.

⁵⁴ [Argo Kuusik](#), [Valdur Ohmann](#), [EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre saatus selgunud](#), [Tuna](#) 3/2014.

⁵⁵ Transportliste, 18.2.1944, ERA.R-64.1.100, kd 1, 9–11, 30–45.

⁵⁶ Meeta Kaljuvee juurdlustoimik, ERAF.129SM.1.4474, 117.

⁵⁷ Õiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5.10.1944, ERA.R-64.1.110, 1.

sündinud väekõlblikud vangid augustis antud korralduse järgi võimaluse vabatahtlikult sõjaväkke astuda.⁵⁸

1944. aasta veebruarist septembrini saadeti Patareist esmalt Stutthoffi ja sealt vähemal määral edasi teistesse koonduslaagritesse kokku vähemalt 2200 inimest, kellest suur osa olid venelased (nii Eesti venelased kui ka Nõukogude Liidust Eesti territooriumile evakueeritud), aga ka vähemalt 72 lätlast.⁵⁹ Mis asjaoludel sattusid Patareisse 300 kuni 400 läti vangi, pole teada. Enamik neist on ilmselt 7. juulil 1944 saabunud Salaspilsi TKL-ist Patareisse, olnud vahepeal ka Murru laagris ja saadetud tagasi Tallinna. Nende lätlaste saatus, keda 72 evakueeritu hulgas ei ole, pole teada.⁶⁰

Pärast sõja lõppu repatrieeriti suurem osa endisi koonduslaagrivange NSV Liitu.

Patareis ja sealt Stutthoffi saadetute seas oli aga ka hoopis teist laadi kinnipeetavaid. Saksa võimud ei jälitanud ja karistanud mitte ainult nõukogudemeelseid, vaid ka Eesti rahvusliku vastupanuliikumise tegelasi. Neist on Patareis veedetud ajast oma mälestustes kirjutanud näiteks kirjanik Jaan Kross.⁶¹ Krossil õnnestus sõja lõpus Patareist vabaneda, kuid sama hästi ei läinud ta võitluskaaslasel Enn Sarvel ja veel viiel mehel, kes saadeti edasi Stutthoffi. Nõukogude okupatsiooni taastumine ei jätnud vabadusse ei Krossi ega Sarve, mõlemad arreteeriti 1946. aastal ning saadeti nüüd juba NSV Liidu sunnitöölaagrisse.

Saksa okupatsiooni aegse Patarei viimaste päevade kohta ei ole palju teada. 11. septembril, nädalapäevad enne evakueerimist, oli Patareis ametliku aruande järgi kohal veel 1633 kinnipeetavat.⁶² Osa kinnipeetavate hukkamist viimasel hetkel ei saa välistada, kuid tõendeid selle kohta ei ole.⁶³ Tallinna meritsi evakueerimise käigus kuni 22. septembrini 1944 vange massiliselt ei evakueeritud, kuid endiste vangide sõnul vabastasid vangivalvurid osa neist enne Saksa vägede lahkumist Tallinnast.

Jaan Kross on seda meenutanud nii:

„Aga siis seisime Patarei üksikjaoskonna koridoris ja ootasime oma saatust. Selgus, et mehi oli seal pisut rohkemgi, viis või kuus, aga ülejäänud tõenäoliselt võõrad. Seesama, vist kergelt purjus kitsanäoline sonikandja astus meie etteotsa ja käsutas meid endale järgnema. Aga tegi seda igatahes poolel häälel. Ta viis meid läbi paari trellitatud vahevärava, kusjuures väravate või vaheuste valvurid tema märguande peale tõrkumata avasid. Mäletan, et märkisin Arminile, kes kõndis mu kõrval: „Ahah – sealt kõndisime igatahes mööda –“ ja pidasin silmas kambrit, kus juttude järgi oli kombeks surmaotsuseid

⁵⁸ Dienstliche Anordnungen Nr. 193, 28.10.1941. F.d.R. Lt. u. Ord. Offz. Der Quartiermeister I.V. Major gez. von Schuekmann, ERA.R-65.1.26, 2.

⁵⁹ Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskaaslased-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

⁶⁰ Tallinna saadetud Murru Töö- ja Kasvatustlaagri vahialuste nimekiri, ERA.R-64.2.15, 1–8; Vahialuste isiklikud toimikud, ERA.R-294.1.87.

⁶¹ Kross, *Kallid kaasteelised*.

⁶² Õiend kinnipeetavate arvu kohta Tallinna vanglas nr 1, 5. oktoober 1944, ERA.R-64.1.110, 1.

⁶³ Tõenäoliselt hukati osa Patareis olnud Prantsuse juute 1944. aasta septembri alguses Metsakalmistul.

täide viia. Edasi jõudsime mingisse nn. majandushooviga külgnevaisse ruumidesse, mis olid peaaegu valgustamata. Nii et komistasin siin istuvate inimeste jalgadele. Keegi pomises, et nemad olid äsja Jõhvist päralt jõudnud. Siis nägime tüki imeilusat tähelist sügistaevast ja väljusime viimasest väravast ning olime korraga vanglamüüri taga. Ja vaatasime muidugi täispõnevil ringi: et kus on veoautod? (Vahepeal oli tekkinud kuulmus, et meid ollakse toimetamas Paldiskisse ja sealtkaudu Saksamaale.) Tähendab, kus on veoautod? Ja möödapääsmatult välisandarmid tollakil rinnakilpidega? Ja koerad? – Ei ühtesid ega teisi ega kolmandaid! Selle asemel ilmus pimedusest meie saatja. Ta justkui oleks žestiga käsutanud meid enese ümber. Igatahes ütles ta, enne kui me jõudsime laiali joosta: „Noh, poisid, nüüd – igauks omale poole! See pask on seekord möödas!“ Ja meie pistime jooksu.“⁶⁴

Töenäoliselt saadeti enamik Saksa okupatsiooni lõpupäevil Patareis olnud vange viimasel hetkel jalgsi Tallinnast Paldiski poole, et nad sealt meritsi edasi transportida. Selles konvois olnud Albert Koppeli hinnangul oli neid 700–800 meest ja nad jõudsid valvurite saatel 20. või 21. septembri õhtuks Klooga laagrisse. Juutide massimõrv oli juba toime pandud ja sakslased olid laagrist lahkunud. Kadusid ka Patarei vange konvoeerinud sakslased, nii et järgmisel hommikul pudenes vangide seltskond nelja tuule poole laiali.⁶⁵

Punaarmee vallutas Tallinna 22. septembril 1944.

NKVD käivitas Patarei vangla uuesti

1944. aasta septembris oli Patarei vangla töös hetkeline katkestus. Koos Punaarmee ja NKVD naasmisega võeti sõjatules säilinud vanglad kiiresti uuesti kasutusse.

Naasnud olid ka mõned julgeolekuohvitserid, kes olid korraldanud vanglate tegevust 1940.–1941. aastal. Lahingute ülerullumisele järgnes kiire repressioonilaine, mis pidi maa puhastama „nõukogudevastasest elemendist“ ja aitama kaasa vallutatud alade sovetiseerimisele. See kõik oli üsna sarnane sellega, mis oli toimunud 1941. aasta hilissuvel ja sügisel pärast seda, kui sakslased olid Eesti vallutanud.

Sõjas terveks jäänud vanglad täitusid kinnipeetud inimestega kiiresti. 1945. aasta alguseks oli arreteeritute arv Eesti vanglates kasvanud juba 4218-ni, sh Patareis 2378 (vangla oli siis ette nähtud 1200 kinnipeetavale). 1945. aasta 10. märtsiks oli ainuüksi Patareis 3620 vahistatut, kõigis vanglates kokku aga 6730 vangi, mis oli üks suuremaid vangide arve Patarei ajaloos.⁶⁶ Enamiku kinnipeetavatest moodustasid siis eeluurimisalused, kes ootasid oma kohtuotsust. Kolmekordsest ületäitumusest hoolimata „unustati“ mõni vang sinna mitmeks kuuks. Ruumikitsikuse tõttu hakati süüdimõistetuid peagi transportima NSV Liidu sisepiirkondade sunnitöölaagritesse. Suurema osa süüdimõistetuist moodustasid

⁶⁴ Kross, *Kallid kaasteelised*, 126–127.

⁶⁵ Albert Koppel, „Minu elu lugu“.Saaremaa muuseum, SM 10370:44.

⁶⁶ Saueaak ja Maripuu, „Patarei“ vangla,“ 303–304.

sõjajärgsel perioodil poliitilistel põhjustel vangistatud inimesed. 1946. aastal hakkas uute arreteerimiste arv vähenema, nagu kogu NSV Liidus. Stalini surma ajaks 1953. aasta märtsis oli Eestis kaheksa vanglat kokku 3280 kohaga. Täidetud oli neist 1646.⁶⁷

Patarei kompleks jäi Eesti NSV siseministeeriumi valitsemisala keskvanglaks ka pärast II maailmasõda ja seda kasutati eelkõige eeluurimisvanglana. Ülekuulamisteks, millega tihti kaasnes ka vägivald, viidi vahialuseid riikliku julgeoleku ministeeriumi sisevanglasse Pagari tänaval nn musta rongaga. Nii nimetati furgoonautot, mille küljele oli eksitamiseks maalitud kiri „Leib“. Pagari tänava sisevangla oli seal rakendatud vägivalda ja talumatute elamistingimuste tõttu veelgi halvema kuulsusega paik kui Patarei. Aastate jooksul oli Patareil hulk erinevaid ametlikke nimetusi, viimati „Eeluurimise isolaator nr 1“. Patareid kasutati vanglana veel ka taastatud Eesti Vabariigis justiitsministeeriumi valitsemisalas kuni 2002. aasta detsembrini.

Kokkuvõtteks

Ligi sada aastat on möödunud ajast, kui Patarei võeti kasutusele vanglakompleksina. Selle aja jooksul on valitsemiskord väljaspool vanglamüüre vahetunud neli korda, lisaks riigipöördekatset 1924. ja 1935. aastal. Ainult Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega 1991. aastal ei kaasnenud poliitilist ja/või sõjalist vägivalda. Kõigil ülejäänud puhkudel oli just Patarei see keskkoh, kuhu suleti kümned, sajad ja tuhandedki kaotajaks jäänud leeri liikmed. Kompleksi praegune nukker ja lagunev seisund on nende mälestuse austamise ja meie mälestamiskultuuri äraspidine väljendus.

Okupatsiooniaastatel 1940–1991 kujunes Patareist võõrvõimu ja tuhandete süütute inimeste kannatuste sümbol. Ühelt poolt saatuse ironia ja teisalt Patarei vangla keerdkäigulise ajaloo ilmekad näited ühtedena paljudest on Jüri Jaaksoni,⁶⁸ Jaak Reichmanni⁶⁹ ja Maksim Undi saatuse. Jaakson oli kohtuminister, kelle ametis olles sai Patareist vangla, ning tema elu vabaduses lõppes 1941. aasta juuniküüditamisega. Küüditamise ajal kinnivõetuna läks tema teekond küll ilma vahepeatusega Patareis otse Venemaale ning lõppes kusagil Nõukogude vanglas, kus ta surma mõisteti ja hukati. Reichmann oli kaks aastakümnet kohtunik ja Kohtukoja esimees, oli õiguse eest seistes ja karistusi määrates saatnud Patarei müüride vahele hulga inimesi ning lõpetas oma elupäevad NKVD vangina sellesama Patarei seinte vahel. Need kaks meest sattusid Patareisse võõrvõimu sunnil, Maksim Unt aga langes omade ohvriks. Ta oli aktiivselt

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ Jüri Jaakson (1870–1942), eesti poliitik, riigivanem ja Riiginõukogu liige. Oli 1919–1920 kolme järjestikuse valitsuse kohtuminister, 1920–1932 Riigikogu liige, 1926–1940 Eesti Panga president. 1938–1940 Riiginõukogu liige. Vangistati 14. juunil 1941, viidi NSV Liitu, mõisteti surma ja hukati 20. aprillil 1942.

⁶⁹ Jaak Reichmann (1874–1945), eesti kohtunik ja poliitik. Oli Eesti Vabariigi esimene kohtunik, kes määrati ametisse 13. novembril 1918, vabastati ametist 13. augustil 1940 pärast Eesti okupeerimist. Oli kogu selle aja Kohtukoja esimees, välja arvatud 25. jaanuarist 1921 – 20. jaanuarini 1923, kui oli kohtuminister. Saksa okupatsiooni oli taas Kohtukoja esimees. Ta vangistati 24. jaanuaril 1945 ja suri Patarei vanglas 1. mail 1945.

osalenud Patarei NKVD vanglaks kujundamisel, kuid see ei lunastanud tema väidetavaid patte sama režiimi ees.

Hulk vabadussõjalasi, kes 1938. aastal amnestia korras vabastati, sattus 1940. aastate esimesel poolel uuesti Patarei vanglasse, seekord NKVD või NKGB vangidena. Näiteks kahe Vabadusristi (I/2, II/3) kavaler kolonel Eduard-Alfred Kubbo (1887–1941) vangistati 6. novembril 1940 ja lasti järgmise aasta 10. juunil Tallinnas maha. Samuti amnestiaga vabanenud kapten Paul Laamann (1892–1945), samuti Vabadusristi kavaler (I/3), läks 1941. aastal järelümberasujana Saksamaale, oli seal järelümberasujatest formeeritud politseipataljoni Ostland kompaniiülem, pöördus aga siis Eestisse tagasi ja oli 1944. aasta hilissuvel kontradmiraal Johan Pitka formeeritud löögiüksuse staabiülem. Laamann arreteeriti 1944. aasta 22. oktoobril ja lasti 25. jaanuaril 1946 Tallinnas maha. Saatuse irooniana oli üks tema ülekuulajaid Eesti kommunist, Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm, kellega koos nad 1938. aastal amnestiaga vabastati.⁷⁰

Esmalt sai Patarei vangla sümboli tähenduse Eesti kommunistide silmis, kellest enamik oli riigivastase tegevuse tõttu Eesti Vabariigis pikemaks või lühemaks ajaks sealsetesse kongidesse suletud. 1940. aasta juunis, pärast Eesti okupeerimist, vabastati sealt veel vangistuses olnud kohalikud kommunistid ja hiljem „rahvarevolutsioonina“ ülistatud sündmuste kujutamisel sai Patareist üks Eesti Vabariigi kurjuse sümboleid. Sellisena kajastus see läbi kogu sovetiperioodi avaldatud vanade kommunistide mälestustes. Kommunistidest poliitvangide elu on kujutatud ka Mart Rauda näidendis „Mõök väravas“, mis ilmus esimese algupärase „Eesti NSV näidendina“ trükist 1941. aasta alguses. Näidend viidi lootusrikkalt kohe ka lavalaudadele, kuid ei pälvinud oma asjatundmatuse ja küündimatuse tõttu isegi endiste poliitvangide, peategelaste prototüüpide heakskiitu, rääkimata teatripublikust laiemalt.⁷¹

Aastail 1940–1941 tegutses Patareis NKVD vangla, kust käisid enne hukkamist või NSV Liitu saatmist läbi tuhanded kommunistliku režiimi ohvrid. Pärast Eesti langemist Saksa okupatsiooni alla 1941. aasta septembris kasutas seda paika kolme aasta kestel oma kinnipidamiskohana Saksa julgeolekupolitsei ja SD. Tuhanded inimesed, natsionaalsotsialistliku režiimi poliitilised ja rassilised vaenlased suleti nende müüride vahele oma saatust ootama või karistust kandma. Peale kohalike elanike oli nende hulgas juute Prantsusmaalt, Tšehhist ja Saksamaalt ning venelasi ja teisi okupeeritud NSV Liidu

⁷⁰ Meelis Maripuu ja Argo Kuusik, „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941. Appendix 2. Individuals, sentenced to death and executed in Estonia in 1940–1941 by different war tribunals,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006), 340; Toomas Hiio, „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4 (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008), 55–57, 59–61, 74 jj.

⁷¹ Mart Raud, *Mõök väravas* (Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941); „„Võitluste raskuses relvaks peab olema raamat ...“ Mart Raud 60-aastane,“ *Sirp ja Vasar*, 13. september 1963; *Eesti rahva kannatuste aasta*, II kd, Eesti Omavalitsuse väljaanne (Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943), 305.

territoriumilt. Oli õnnelikke, kelle vangistus ei kestnud kaua, oli neid, kes suunati edasi teistesse kinnipidamiskohtadesse, kuid paljudele jäi see ka viimaseks peatuspaigaks enne hukkamist. 1944. aasta septembris langes Eesti uuesti NSV Liidu võimu alla ja kohe naasid juba tuttavat vanglat juhtima NKVD-lased. Järjekordne võimuvahetus lukustas kongidesse taas tuhandeid, keda süüdistati nõukogude korra vastu tegutsemises ja/või Saksa võimude abistamises.

Patarei on jäänud ühiseks, kuid hooletusse jäetud mälestuspaigaks erinevatele, ka omavahel vaenutsenud osapooltele, kes otsekui ajaloo rollimängudes on vaheldumisi olnud nii sees- kui ka väljaspool lukustatud uksi.

Bibliograafia

Arhiivid

Ameerika Ühendriikide Holokausti Memoriaalmuuseumi Arhiiv (USHMMA)

L-180 Report by Stahlecker on the activities of Einsatzgruppe A until October 15, 1941

Eesti Rahvusarhiiv (RA)

ERA.1 Politseitalitus

ERA.14 Siseministeerium

ERA.R-64 Eesti Julgeolekupolitsei

ERA.R-65 Kindralkomissar Tallinnas

ERA.R-81 Haridusdirektoorium

ERA.R-294 Tallinna Töö- ja Kasvatuslaager

ERA.R-296 Üldvangimaja nr 1

ERA.R-819 Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis

ERAF.12BSM Surmamõistetute isikutoimikute kollektsioon

ERAF.17SM ENSV Siseministeerium

ERAF.129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon

ERAF.130SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon

Käsikirjad

Koppel, Albert. „Minu elu lugu“. (Käsikiri, Saaremaa Muuseum, SM 10370:44)

Õigusaktid

Amnestiaseadus, Riigi Teataja 1934, 46, 426 (6. mai 1934)

Perioodika

Eesti Sõna, Tallinn, 1944

Järva Teataja, Paide, 1943

Postimees, Tartu, 1942

Päevaleht, Tallinn, 1940

Sakala, Viljandi, 1930

Sirp ja Vasar, Tallinn, 1963

Uus Eesti, Tallinn, 1938, 1939

Allik, Hendrik. „Mälestusi 1940. aasta 21. juuni ettevalmistamisest,“ – *Saabus päev: 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad*, koostanud M. Teder, leheküljed? Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Eesti rahva kannatuste aasta. II kd. Eesti Omavalitsuse väljaanne. Tallinn: Eesti Kirjastus, 1943.

Hiio, Toomas. „Löögiüksuse „Admiral Pitka“ formeerimine ja tegevus,“ – *Löögiüksus „Admiral Pitka“, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944“ ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, 54–95. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2008.

Kaasik, Peeter ja Hiio, Toomas. „Political repression from June to August 1940,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 309–318. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Kaasik, Peeter. „Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941,“ *Akadeemia* 5 (2006): 947–991.

Kross, Jaan. *Kallid kaasteelised*, Eesti mälu 1. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010.

Kuuli, Olaf. „Luurajad – poliitvangid? 1940. aasta riigipöörde ajal Eestis vabastatud NSV Liidu luure agentidest,“ – *Luuramisi, salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil, artiklite ja dokumentide kogumik*, koost. Tiit Noormets, 91–104. Tallinn: Umara, 1999.

Maripuu, Meelis. „French Jews at the Tallinn Central Prison in 1944,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 717–718. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Maripuu, Meelis ja Kuusik, Argo. „Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 318–362. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Maripuu, Meelis. „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia in 1942–1943,“ – *Estonia 1940–1945, Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, ed. by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 705–715. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006.

Pohjonen, Juha. „Eestist saadetud Nõukogude langevarjurid Soomes suvel 1941,“ – *1941. aasta Eestis, Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006* (2007): 89–92.

Raud, Mart. *Mõõk väravas*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst, 1941

Saueauk, Meelis ja Maripuu, Meelis. „„Patarei“ vangla,“ – *Võimas ja sünge Patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koost. Rutt Hinrikus, 296–304. Tallinn: Tänapäev, 2007.

Sõja ja rahu vahel, II kd, *Esimene punane aasta, okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, köite toim. Meelis Maripuu. Tallinn: S-Keskus, 2010.

Tammela, Mari-Leen. „Kommunistide riigivastane tegevus Eesti Vabariigis 1920. ja 1930. aastatel,“ *Estonica. Entsüklopeedia Eestist*, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.

Veebilehed

Andmekogu teise maailmasõja ajal 1941–1944 Poolas ja Saksamaal asunud koonduslaagritesse saadetud Eesti elanikest Eesti Mälu Instituudis, <http://www.mnemosyne.ee/rahvuskaaslased-saksa-koonduslaagrites>, 18. jaanuar 2017.

Estonica. Entsüklopeedia Eestist, http://stage.estonica.ee/et/Kommunistide_riigivastane_tegevus_Eesti_Vabariigis_1920_ja_1930_aastatel/, 4. jaanuar 2017.